

О.С. Рождественська
доцент кафедри державно-правових
дисциплін Харківського національного
університету імені В.Н. Каразіна, к.ю.н,
доцент

ВПЛИВ СТАРОДАВНІХ ТРАДИЦІЙ НА СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ЖІНКИ В СУЧАСНІЙ ІНДІЇ

У сучасній Індії тісно переплелися і співіснують дві сфери суспільних відносин, кожна з яких має свою систему цінностей. Одна Індія – сучасна, що стрімко розвивається, раціональна і динамічна. Інша – архаїчно-традиційна, заснована на строгій релігійно-філософській орієнтації, системі варн і каст, системі обов'язкових ритуалів і звичаїв. У цій іншій Індії, як справедливо зауважує А.А. Вігасін, «все життя людини визначалося досвідом попередніх поколінь, закріпленим у вигляді традиції, уявлення про світ виражалися в культових, обрядових діях» [1, с.9], а зовнішня поведінка сильно ритуалізована. Обряди і ритуали визначили на багато століть особливості мислення, психологію і світогляд народу, вплинули на характер не тільки давньої, але й сучасної культури Індії [2].

З найдавніших часів спочатку в Ведах, потім в Законах Ману, Яджнавалкья, Нараде і Артхашастре жінка визнавалася і богинею, і рабинею.

Дж. Неру писав, що ставлення до жінки – це лакмусовий папірець цивілізації: чим краще це відношення, тим вище рівень розвитку самої цивілізації [3, с.48]. Сьогодні, будучи найбільшою демократичною державою у світі, Індія визнана найгіршою країною для проживання жінок серед країн G-20. Цей висновок було зроблено 370 експертами з гендерних питань юридичної служби TrustLaw Thomson Reuters Foundation. Становище жінок в Індії було визнано навіть гіршим, ніж у Саудівській Аравії, де жінкам все ще не

дозволяється керувати автомобілем, а право голосу вони отримали тільки в 2011 році [4].

У чому ж причина? Основні причини такого стану лежать в сформованому століттями патріархальному типі мислення, при якому жінка сприймається в якості нижчої, у порівнянні з чоловіком, істоти. Все її життя пов'язане тільки з домом, де вона часто використовується як об'єкт сексуального та побутового рабства. М. Вілла (M. Villa), генеральний директор Thomson Reuters Foundation, вважає, що Індія опинилася на нижчому щаблі рейтингу через поєднання декількох чинників, таких як інфантицид, дитячі шлюби і, найголовніше, навіть більш важливе, ніж бідність, – «феодалний тип мислення» [5]. Бідність тільки погіршує ситуацію для жінок. Ще одна проблема полягає в тому, що такий тип мислення властивий не тільки найбіднішим верствам населення, але й середньому класу, а також представникам вищих каст.

У 1885р. професором Харківського імператорського університету А.Н. Стояновим була опублікована перша в Росії і одна з перших у світі історико-правова робота, присвячена правовому становищу жінок «Сім'я, шлюб та юридичне становище жінки по законодавчим пам'яткам Індії». Ця книга дотепер дбайливо зберігається в фондах бібліотеки Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.

Питання правового становища жінок в Індії було предметом постійного інтересу й досліджень вчених істориків, правознавців, індологів, починаючи з XIX століття знайшла відображення в роботах Altekar A., Є.Ю. Ваніна, А.А. Вігасіна, Derett D., Gonda J., Н.А. Крашенинникова, А.М. Самозванцева, Т.Г. Скороходовою та інших.

Визначальний вплив на формування сучасного соціально-правового статусу жінки мали три періоди індійської історії. Перший період пов'язаний з формуванням класичного релігійного індуського права. Саме в цей час у давньоіндійській релігії, світогляді та культурі почали складатися ціннісні установки, що заклали уявлення про соціальну нерівність між жінками та

чоловіками, а в дхармашастрах закріпилися уявлення про належну поведінку індійської жінки в сім'ї та суспільстві.

Другий період пов'язаний з діяльністю англійських колоніальних властей: відмовою англійців від політики «релігійного нейтралітету», законодавчою заборонаю саті, формуванням англо-індуського права, Бенгальського Відродження.

Третій період пов'язаний з набуттям Індією незалежності і прийняттям Конституції в 1950 р., де вперше був закріплений принцип формальної рівності всіх громадян, не залежно від релігійної, кастової чи статевої приналежності. Але й сьогодні в Індії залишаються живими архаїчні звичаї та ритуали, які перешкоджають реалізації прав і свобод «слабких верств населення», до яких віднесені жінки, діти і представники недоторканих каст. У деяких місцевостях ці звичаї «сильніші» законів.

Необхідно відзначити особливе значення саме першого періоду у формуванні правового статусу жінки. У цей період почалося формування та оформлення єдності традиційної релігійно-обрядової культури Індії. Відбулася канонізація ритуалів і звичаїв, формування основних уявлень етичного і соціального порядку, таких як «дхарма», що визначили життя індусів на багато століть. Сформувалися основні інститути індуського права. «Фіксація обрядовості в усній, а потім і в письмовій формі, пише А.А. Вігасін, – встановлення її однаковості, мали надзвичайно важливі наслідки. Виклад ритуалів безпосередньо переходить у виклад обов'язків «двічінароджених» і всіх членів індуського чотириварного суспільства, в канонізацію і запис соціально-релігійних порядків» [1, с.15-16], які потім стають правовими приписами.

У древній тисячолітній культурі Індії особливе значення надається обрядам і ритуалам. Пам'ятники староіндійської літератури – Рігведа, Яджурведа, Самаведа, Атхарваведа, Махабхарата і Рамаєна, Манавадхармашастра (Закони Ману), Артхашастра – є не тільки збірками гімнів, заклинань, епічної поезії, норм поведінки, але й енциклопедією

індійського життя і обрядовості. У всіх цих пам'ятках простежуються зміни в положенні жінки в різні періоди староіндійської історії. Професор О.М.Стоянов пише, що найкращим періодом в історії жінки в Індії була ведична епоха [6, с.19]. Рігведа описує участь жінок у громадських справах: жінки бувають на сходках громади, приймають участь в релігійних церемоніях і святах, можуть обирати собі чоловіка, в сім'ї у них високий статус. Але потім, в епоху встановлення брахмаїзму, разом з новими релігійними установками, змінюється і ставлення до жінки.

Ці зміни знаходять своє втілення в приписах права і моральності – в Законах Ману. Тут жінка вже повністю залежить від чоловіка. Зміна відбилася навіть в зверненні до жінки. У ранніх ведійських текстах дружина називалася «Джая» – «народжує». Пізніше її стали називати – «бхарья» («та, яку треба годувати»). Вона стала відноситися до категорії членів сім'ї, яких називали «дасабхарья» («раби і ті, кого треба годувати»).

Закони Ману говорять, що ні молоді, ні навіть літні жінки нічого не повинні робити за власною волею, навіть у своєму будинку. У дитинстві вона повинна перебувати під владою батька, в молодості – під владою чоловіка, по смерті чоловіка – під владою синів: «нехай жінка [ніколи] не користується самостійністю» (V, 147,148).

Ця думка рефреном проходить через весь звід Законів Ману: «День і ніч жінки повинні знаходитися в залежності від своїх чоловіків ... Батько охороняє її в дитинстві, чоловік охороняє в молодості, сини охороняють у старості; жінка ніколи не придатна для самостійності» (IX, 2, 3). Чоловік, «ретельно охороняє дружину, охороняє своє потомство, добрі звичаї, сім'ю, себе і свою дхарму» (IX, 7). Законодавець пояснює причину, за якою жінки потребують охорони: «вони непостійні, прихильні до насолод і від природи безсердечні» (IX, 15). Отже Ману визначив їхню долю – «ложе, сидіння, прикраса, хіть, гнів, підлість, злочинність характеру і погане поводження» (IX, 17). У цьому переліку немає жодної позитивної якості. Не дивно, що такі характеристики, що повторювалися багаторазово протягом століть, сформували неповажне і

презирливе ставлення до жінки. Причому, не тільки у чоловіків. Самі жінки вважають нормальним і можливим звернення, що принижує їх людську гідність.

Відгомони цих положень Законів Ману відчуваються і сьогодні. У 2005 р. Фонд народонаселення ООН провів опитування індійських жінок у віці від 15 до 49 років. Зі 100 опитаних жінок 70 вважають допустимим, що вони можуть бути побиті чоловіком, якщо несвоєчасно приготували їжу, недостатньо доглядали за дітьми, йшли з дому без попередження чоловіка, сперечалися з ним, відмовлялися від сексуальних відносин, розмовляли з іншим чоловіком [7].

Необхідно відзначити, що за Законами Ману правове становище жінки залежало від її приналежності до певної касты, від соціального статусу та району проживання. Найбільші права мала дружина-мати, яка народила сина, найменші – вдова. Дружина, що народжувала тільки дівчаток, бездітна дружина, дочка знаходилися приблизно в однаковому становищі. Часто жінки з вищих каст поряд з великими правами, мали більше обов'язків і повинностей (наприклад, в здійсненні обряду саті). А жінки з нижчих каст, незважаючи на важку працю, володіли більшою свободою. Ці звичаї досить поширені й сьогодні. Багато жінок з вищих каст отримують прекрасну освіту і стають домогосподарками, присвячуючи себе чоловікові, будинку і сім'ї. У містах не більше 10% працюючих жінок. В основному це представниці нижчих каст, які виконують різну некваліфіковану роботу, бо для них це єдиний спосіб вижити.

Існуючий дотепер звичай дитячих шлюбів в Індії також виник в давнину. Релігійні тексти рекомендували видавати дочку заміж рано, поки вона є «нагніка» («голенька»). Вважалося, що це вік, коли маленькі дівчатка бігають ще оголеними (від двох, чотирьох або семи років) [8, с.316]. За Законами Ману з 8 років дівчинка вважалася нареченою і могла вийти заміж. Але і сьогодні, незважаючи на те, що діючим законом (The Hindu marriage act, 1955) шлюбний вік для дівчат встановлений з 18 лет, проблема дитячих шлюбів для Індії залишається гострою.

Після народження дитини статус дружини за Законами Ману підвищувався. Можна навіть сказати, що жінка саме з цього моменту набувала свій статус в сім'ї. Дружини-матері, особливо матері синів, вважалися «прославленими, гідними поваги, такими, що наповнюють дім саявом, – вони не відрізняються від богинь щастя (shri)» (IX, 26). З глибокої давнини, у відповідності з релігійними віруваннями індусів, вважалося, що тільки син (бажано перша дитина в сім'ї) може відправляти релігійні культи, що забезпечують батькові і всім предкам благополуччя в кращих світах. Вважалося, що батько заново відроджується в народженому синові в цьому світі – завдяки синові батько «завойовує світи, завдяки онукові вкушає безсмертя» (IX 8,137). Син додивлявся старіючих батьків і здійснював обряди.

А ось дочка не була бажаною дитиною в родині. Її народження сприймалося як тягар для сім'ї, пов'язаний з необхідністю виплачувати велике придане. У «Махабхараті» говориться: «Син – втілення батька, дружина – це друг, а дочка – нещастя». Чоловік навіть мав право розлучитися з дружиною, якщо вона йому народжувала одних дівчаток, проживши з нею у шлюбі 11 років (IX, 81).

Ця давня традиція жива в Індії дотепер і прийняла потворні форми. Подружжя намагаються позбавлятися небажаних дівчаток ще до їх народження. Незважаючи на те, що з 1996 р. пренатальна діагностика заборонена законом (Pre-Natal Diagnostic Techniques (Regulation and Prevention of Misuse) Act, 1994) [9], численні приватні клініки знаходять лазівки в законодавстві і проводять такі дослідження. Всі лікарні, де встановлені ультразвукові апарати, за законом зобов'язані вивіщувати таблички із написом «вибір статі тут не проводиться». Лікарі, які виконують ультразвукові дослідження з визначення статі дитини або заборонені аборти, караються штрафом від 1000 рупії (£ 12) до трьох років позбавлення волі. Але за останні 10 років, за даними Міністерства жіночого та дитячого розвитку, всього 463 лікаря були притягнуті до відповідальності за подібні правопорушення. Ще одна причина, за якою кількість таких абортів не

зменшується, – це тиск в сім'ї на жінок, коли стає відомо, що має народитися дівчинка [10].

За дослідженнями, проведеними The Lancet у 2011р. за останні 30 років через селективні аборти в Індії не народилося близько 12 мільйонів дівчаток [11]. Число народжених дівчаток на 1000 хлопчиків скоротилося з 976 в 1961 р. до 914 в 2011 р. У деяких північних штатах Індії це співвідношення становить 774 дівчаток на 1000 хлопчиків [12].

Закони Ману, називаючи жінок «втіленням брехні», позбавляли їх права брати участь в релігійних обрядах, пов'язаних із читанням мантр (IX,18). Ця заборона згодом позначиться на долях багатьох поколінь жінок з різних каст, яким буде закритий шлях до освіти. І сьогодні в Індії багато жінок не вміють читати, бо знання священних текстів і законів впродовж сторіч було привілеєм чоловіків з вищих каст.

У 1971 р. прем'єр-міністром Індії – Індірою Ганді – вперше був створений Комітет зі становища жінок. За даними комітету рівень грамотності серед жінок склав 22%, серед чоловіків – 46%. Грамотність була поширена в основному серед представників вищих каст в містах, але потім вона поширилася й на представників нижчих верств суспільства. Кількість грамотних жінок зросла з 6% в 1947 р. до 22% у 1971 р. Але ці показники не були характерні для всієї Індії. У деяких штатах, наприклад, Біхарі в 1971 р. лише 4% жінок були грамотними [13, с.364]. К.Я. Нараянан, що був президентом Індії в 1997р., визнавав, що неграмотні в Індії в першу чергу «це жінки всіх класів і каст, особливо жінки нижчих каст» [14]. У 1998р. в Індії грамотними були вже 39% жінок [15]. Традиційна заборона для представників нижчих каст і жінок долучатися до грамоти позначається й донині. Вона діє не на рівні закону, а на рівні звичаю. Отже ця проблема має глибокі історичні корені і є однією з причин невдачі численних програм з ліквідації неписьменності в сучасній Індії.

За Законами Ману в обов'язки дружини входило народження і виховання потомства, «священні обряди, служіння, вища тілесна насолода, а також досягнення неба для предків і для себе» (28). Шлюб визнавався священним.

Чоловік «отримує дружину від богів, а не за своїм бажанням; її, віддану, треба завжди утримувати» (IX, 95). Гарна дружина повинна бути «завжди веселою, майстерною в домашніх справах, такою, що має добре вичищене начиння, і економною у витратах» (V, 150).

Закони Ману вимагають від добродешної дружини «шанування свого чоловіка як бога», навіть якщо він розпусний і позбавлений чесноти (V, 154). Махабхарата розповідає про одного чоловіка, який любив ходити по борделях, і у якого через хворобу віднялися ноги. Тоді його віддана дружина, щоб чоловік не позбавлявся звичних радощів, стала тягати його до куртизанок на спині.

Вищий моральний закон – дхарма – для чоловіка і дружини «зберігати взаємну вірність до смерті і не розлучатися» (IX, 101,102). При цьому Закони допускали багатожонство для чоловіка (в залежності від варни), але жінка тільки «одного разу видається заміж» (IX, 47). «Троє – дружина, син і раб (dasa) – не мають власності (adhana); чий вони, того і майно (dhana), яке вони набувають» (VII, 416). Дружина не могла успадковувати за чоловіком або розпоряджатися його майном, але у неї була своя частина майна, що складалася з приданого, даного їй батьком, спадщини її матері, різних подарунків, який вона могла заповідати своїм дітям.

Дружина повинна служити своєму чоловікові – це її дхарма – священний обов'язок, вона ні за яких обставин не звільняється від чоловіка, «ні внаслідок продажу, ні залишення її чоловіком» (IX, 46). Розлучення для індійської жінки було неможливим. В той же час чоловік мав безліч приводів для розлучення, часто суб'єктивних. «Якщо дружина не народжує дітей, може бути взята інша на восьмому році, якщо народжує дітей мертвими – на десятому, якщо народжує [тільки] дівчаток – на одинадцятому, але якщо говорить грубо (apriyavadini) – негайно» (IX, 81). А якщо дружина була «прихильна до пияцтва, до (усього) дурного, суперечна, хвора, злісна або марнотратна» (II, 80) чоловік міг взяти собі другу дружину.

Поряд з тим Махабхарата говорить: «Дружина – половина чоловіка, найкращий із друзів, джерело трьох цілей життя і всього того, що допомагає

чоловікові долати межі іншого світу. Завдяки дружині чоловік здійснює подвиги ... Завдяки дружині чоловік знаходить мужність. Дружина – найнадійніший притулок ... Коли душа чоловіка обійнята смутком або коли він хворий, він знаходить утіху в своїй дружині, як той, кого спалює спека, рятується від неї свіжою водою». Закони Ману вчать: «Де жінки шануються, там боги радуються, але де не шануються, там усі ритуальні дії марні» (II, 55, 56). На жаль, ці положення, що більше схожі на благі побажання, не мали визначального впливу на становище жінки в давньоіндійському суспільстві.

Уряд Дж. Неру в 1955р. прийняв Закон про шлюб (The Hindu marriage act), в якому передбачалося право на розлучення для жінки. Закон, визнаючи божественну сутність шлюбу, визнає право на розлучення у випадках: перелюбу, жорстокості, відсутності чоловіка протягом двох або більше років, зміну індуїстської релігії, психічних розладів, венеричних захворювань і прокази. Дружина може вимагати розлучення, якщо чоловік, перебуваючи з нею у шлюбі, одружився знову, якщо чоловік був винен у зґвалтуванні, содомії або зоофілії. А також, у разі, якщо подружжя нещасні в шлюбі [16, с.6-11]. Але, незважаючи на наявну законодавчу можливість, розлучення в сучасній Індії не є поширеним випадком.

За Законами Ману – дружина служить чоловікові і на землі, і на небі. Найгіршим для індійської жінки в усі часи було залишитися вдовою. Для неї був неможливий повторний шлюб, адже «інший чоловік ніде не передбачений для добродесних жінок» (V, 162). Фактично, зі смертю чоловіка для жінки настає громадянська смерть. У своєму житті вона позбавлялася всіляких прав і звичайних людських радостей. Її доля – поминальні обряди, молитви і терпляче служіння. Їй не можна їсти з усією родиною, вона повинна виснажувати своє тіло, харчуватися квітами, корінням і плодами, спати на землі. Вона не може вбиратися, вимовляти ім'я іншого (крім чоловіка). Вдові «належить до смерті бути терплячою, чистою, цнотливою, бажаною [виконати] ту найвищу дхарму, яка [наказана] для дружин, що мали тільки одного чоловіка» (V, 156-158).

Жива, вона перетворювалася в тінь свого чоловіка. Діти, народжені від іншого чоловіка, в іншому шлюбі, «в цьому світі не визнаються» (V, 162).

Ставлення до вдів як до ізгоїв суспільства не змінилося з часів Законів Ману. І сьогодні тисячі жінок змушені самотньо жити у вигнанні, презирстві і повній убогості в індуїстських центрах паломництва Матхура, Вріндаван і Варанаси. У цих паломницьких центрах живуть більше 16000 вдів з Бенгалії. Ці жінки, і молоді, і старі були змушені залишити свої будинки і квартали з причин, не пов'язаних з пошуком Бога. За даними Організації розвитку жінок в Калькутті, більшість цих жінок були вигнані зі своїх будинків родичами-чоловіками після смерті їхніх чоловіків. Ці «родичі» привласнювали землі і майно вдів, які ті могли отримати в спадщину. Особливо важкою стає доля вдови для молодих жінок. За збереженими релігійними традиціями, вони також не можуть виходити заміж, навіть якщо овдовіли в підлітковому віці. Овдовівши, вони вимушені жити жебрацтвом, проституцією, або співати по 8 годин гімни за жменьку рису. Багато хто, в очікуванні смерті, живуть так по 30-50 років. [17, с.125].

З 1956р. в Індії діє Закон про спадкування (The Hindu Succession Act, 1956), який гарантує жінкам право на спадщину, але багато з них продовжують бути позбавленими останнього. Часто це відбувається через нецтво або нездатність жінок протистояти тиску з боку чоловіків – членів їх сімей. Не дивно, що жінки часом воліли згоріти на похоронному багатті чоловіка – здійснити саті, – ніж жити таким життям. Саті вважалось вищим проявом подружньої відданості покійному чоловікові [18]. Жінка, яка скоювала саті, здійснювала акт вищого благочестя. Вона очищалася від усіх своїх гріхів, звільнялася від циклу перероджень. Вона забезпечувала порятунок для свого померлого чоловіка і семи поколінь, які пішли за нею [19]. Але прагматичною причиною, через яку родичі чоловіка штовхали бідну жінку в багаття, була власність – все майно вдови передавалося сім'ї чоловіка після її смерті.

І сьогодні проблема саті залишається гострою в індійському суспільстві. Навколо неї не вщухають релігійні та політичні спори. Незважаючи на те, що

Індія є демократичною державою, яка підписала Міжнародні Пакти ООН з прав людини, а в 1987р. був прийнятий Закон про запобігання саті (Commission of Sati Prevention Act 1987), у саті є прихильники. Як на місцевому, так і на урядовому рівні. Є люди, для яких обряд саті є вигідним комерційним підприємством, що приносить пристойні доходи [20]. Саме вони лобіюють свої інтереси на різних рівнях, заважаючи дії закону. У будь-якому цивілізованому суспільстві обряд саті назвали б вбивством, і тільки в Індії він ще залишається традиційним ритуалом.

Індія унікальна тим, що їй вдалося зберігати спадкоємність культури протягом багатьох століть і тисячоліть. На жаль, серед цих традицій є такі, які несумісні ані із загальнолюдськими цінностями, ані з правами людини.

Все ж таки за роки незалежності становище жінок в сучасній Індії суттєво змінилося. Першою жінкою прем'єр-міністром Індії стала в 1966 р. Індіра Ганді. Дванадцятим президентом Індії з 2007 по 2012 рр.. була жінка – Пратібха Патіл. Соня Ганді, вдова загиблого від рук убивць прем'єр-міністра Індії Раджива Ганді, сьогодні очолює правлячий Об'єднаний прогресивний альянс (ОПА). Але в індійській глибинці, в сільських районах зберігається традиційний уклад життя, заснований на стародавніх звичаях і ритуалах.

Література:

1. Р.Б. Пандей. Домашние обряды (обычаи) .[Текст] /М., «Высшая школа», 1990 пер. А.А. Васигина
2. Gonda J. A history of Indian literature: The ritual Sutras[Текст] // Vol.1, Veda and Upanishda, 1977.
3. Gopal S. Jawaharlal Nehru: A Biography[Текст] // Vol. I. London, 1975-1984. P. 48.
4. India worst place for women among top 19 economies, Canada best [Електронний ресурс] /Режим доступу: <http://www.hindustantimes.com/India-news/NewDelhi/India-worst-place-for-women-among-top-19-economies-Canada-best/Article1-870387.aspx> 12.06.2012
5. Imagine the potential of India if women were given equal rights: Monique Villa [Електронний ресурс] /Режим доступу: <http://timesofindia.indiatimes.com/business/india-business/Imagine-the-potential-of-India-if-women-were-given-equal-rights-Monique-Villa/articleshow/14260136.cms> 19.06.2012.

6. Стоянов А.Н. Семья, брак и юридическое положение женщины по законодательным памятникам Индии. Этюд по истории законодательств [Текст] / Харьков, 1885.
7. Цит. по Kishor, S. and K. Johnson, 2004, Profiling Domestic Violence: A Multicountry Study, Calverton, MD: ORC Macro, Measure DHS+:66
8. Вардиман Е.Женщина в древнем мире[Текст] / Пер. с нем. М. С. Харитоновна. Послесл. А. А. Вигасина. — М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990. — 335 с:
9. Prenatal Diagnostic Techniques (Regulation and Prevention of Misuse) Act, 1994, [Электронный ресурс] /Режим доступа: http://www.medindia.net/Indian_Health_Act/the-prenatal-diagnostic-techniquesact-rules-introduction.htm.
10. Dean Nelson. India to jail families who coerce women into abortions. [Электронный ресурс] /Режим доступа: <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/asia/india/9550699/India-to-jail-families-who-coerce-women-into-abortions.html>
11. Prabhat Jha et al. Trends in selective abortions of girls in India: analysis of nationally representative birth histories from 1990 to 2005 and census data from 1991 to 2011. The Lancet – 4 June 2011 (Vol. 377, Issue 9781, Pages 1921–1928).
12. Дивья Арья, Почему в Индии все меньше женщин [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.bbc.co.uk/russian/society/2011/05/110504_india_child_sex_ratio.shtml 05.05.2011
13. Юрлова Е.С. Индия: гендерные проблемы на рубеже XXI века [Текст] // СоцИс: Соц. исслед. – 1998. – N 12. – С.83-88.
14. Mainstream. Sept. 13. 1997. P. 8.
15. Report of the National Commission for Scheduled Castes and Scheduled Tribes. Fourth
16. The Hindu marriage act [Электронный ресурс] /Режим доступа: http://indianchristians.in/news/images/resources/pdf/hindu_marriage_act_1955.pdf
17. Report (1996-1997 and 1997-1998). Vol. 1. New Delhi; EPW. Nov. 11. 1995. P. 2870.
18. Kant A., Women & the Law, APH Pub. Corp.2012 503 P125
19. Allen, Charles & Dwivedi, Sharada. Lives of the Indian Princes.[Текст] /. Arena Edition, Mumbai. 1998.
20. Moore, Lucy Maharanis: the Extraordinary Tale of Four Indian Queens and Their Journey from Purdah to Parliament [Текст] / Penguin Books, 2004.India.
21. Ahmad N., Sati Tradition – Widow Burning in India: A Socio-legal Examination, Web Journal of Current Legal Issues [Электронный ресурс] // Режим доступа:<http://webjcli.ncl.ac.uk/2009/issue2/ahmad2.html>